

El llarg monòleg de Josep Planas i Mundet de les pàgines precedents és un bon pròleg per introduir-nos en el dossier d'aquest número, dedicat a evocar alguns aspectes de la guerra civil a casa nostra amb motiu dels cinquanta anys del seu inici. El tema, inesgotable, ha estat ja abordat amb intensitat i amb competència entre nosaltres —sobretot a Girona i a Figueres— i ho serà sens dubte encara més. A les jornades celebrades, a les conferències impartides i a les publicacions editades en els darrers mesos, s'hi afegeix, doncs, aquest dossier, expressament dispers i obert. No hem volgut caure en el parany del recull exhaustiu, ni menys encara en el de la interpretació global. No pretenem altra cosa que engruixir, amb aportacions fins ara inèdites, el material acumulat entorn d'uns fets que, mig segle després, ja han d'entrar amb totes les conseqüències en el domini de la Història.

La persecució religiosa al Bisbat de Girona

JOAN BUSQUETS

Al Santuari d'El Col·lell, a la paret del fons de la basílica, hi ha dues làpides amb la llista dels preveres diocesans assassinats en la persecució que va començar ara fa cinquanta anys. Les víctimes per motius religiosos s'han de situar al mig d'aquell espantós bany de sang que va segar tantes vides innocents. L'endemà de la rebel·lió militar del 19 de juliol de 1936 va començar una brutal persecució i repressió en una zona i a l'altra.

L'Església, de bell començament no era bel·ligerant: "En la España nacional se fusila a los sacerdotes como en la España del otro lado" —retreia irritat Pius XI a l'ambaixador Magaz, referint-se a l'execució de capellans bascos. Però davant la mort violenta de tants preveres, religiosos i seglars cristians, l'Església es va anar tornant partidària del bàndol que la defensava.

Els bisbes espanyols, en els seus documents col·lectius, parlen de 16.000 capellans i religiosos víctimes de la violència durant els últims mesos de 1936. De fet ni la comparació del Papa, ni la xifra que donen els bisbes (i que repeteix la de la propaganda nacional d'aquell moment) no són exactes. Però el cost de vides humanes va ser molt elevat: A tot Espanya es compten més de 6.000 persones mortes per la seva condició religiosa, enmig dels 130.145 morts per "ejecuciones y homicidios", sumant els de les dues bandes¹. Els capellans i religiosos víctimes de la repressió només representen un 9% del total d'executats a la zona republicana i el 5% si sumen els de les dues zones, sense comptar els morts al front. La proporció a Catalunya és més alta perquè va quedar en territori republicà: representa una tercera part del total de víctimes.

Que la sublevació militar contra la república fes esclatar una persecució religiosa no té gaire sentit. Al bàndol republicà era forta l'hostilitat envers la religió, encara que molt desigual: l'anticlericalisme bur-

gès i l'aversion dels anarquistes a l'Església tenien molt poc en comú; però es van trobar. L'alçament militar no es féu pas per la defensa de la religió, i l'Església no tenia cap complicitat amb l'intent colpista. Els capellans en general l'ignoraven. Per això cap no va fugir abans de l'esclat revolucionari. Malgrat, doncs, que la república i els laicista i que alguns clergues simpatitzessin amb les dretes espanyoles, podem dir que a casa nostra molts preveres miraven amb confiança el règim republicà i que van votar a favor de l'Estatut.

Estadística de les víctimes

A la diòcesi de Girona van ser sacrificades 272 persones entre clergues i religiosos. Molts detalls i circumstàncies no consten. Però si el nombre de les víctimes que és exacte. Les xifres són fredes però també necessàries i eloqüents.

A la diòcesi, hi havia 935 preveres incardinats. Van ser morts 195, el que representa el 21% dels clergues diocesans. Però cal sumar-hi

Mn. Joan Guix i els jesuïtes Pares Vergés, Valentí i Baguñà van ser assassinats al Congost el 14 d'agost de 1936. A l'esquerra, el cos de Mn. Guix. A la dreta, el P. Vergés.

70 religiosos, 4 religioses i 3 seminaristes teòlegs. El nombre de seglars puja fins a 520, però potser només 77 a causa de les seves idees religioses². Les víctimes religioses de les nostres comarques representen quasi el 30% dels morts durant la repressió a la banda republicana³.

Uns quadres comparatius poden ajudar-nos a tenir una visió global:

ESPANYA

Clergat diocesà:	4.184	morts (inclosos seminaristes teòlegs)
Religiosos:	2.365	
Religioses:	283	
Total	6.382	

BISBAT DE GIRONA

Preveres diocesans:	198	(inclosos 3 seminaristes)
Religiosos:	70	
Religioses:	4	
Total	272	

Tenim un quadre global per a tots els bisbats catalans però reflecteixen només els preveres diocesans o seculars⁴:

Aquest quadre indica que a les diòcesis de muntanya (Solsona, Urgell) hi va haver menys víctimes: no arriben al 20% dels preveres de la diòcesi. Girona, Barcelona i Vic assoleixen més del 20% i Tarragona més del 30%. Les diòcesis catalanes de la ratlla d'Aragó, Lleida i Tor-

Diòcesi	Habitants	Sacerdots	S.immolats	Percentatge
Tarragona	210.000	404	136	32,4
Barcelona	1.400.000	1.251	277	22,3
Girona	390.000	900	195	21,5
Lleida	182.000	410	270	65,8
Solsona	117.400	380	60	15,7
Tortosa	667.525	515	316	61,2
Urgell	139.254	548	107	19,5
Vic	210.800	652	180	27,1
Total	3.317.049	5.060	1.541	30,4

tosa, van sofrir una gran mortaldat: més del 60% dels seus preveres.

L'estiu de 1936

Les dates de les morts violentes són significatives: la majoria es van produir l'any 36. Pel que fa als preveres diocesans, de 150 víctimes, 120 són d'aquest primer any de guerra. Els mesos més fatídics són agost i setembre de 1936. A les comarques del bisbat de Girona, el juliol, van ser assassinats 18 clergues (12 capellans i 6 religiosos), l'agost 79 (52 i 27 respectivament), el setembre 62 (41 i 21), l'octubre 22 (9 i 13). A partir d'aquí van minvant el nombre de víctimes: El novembre només 5 (2 i 3), el desembre cap⁵.

De 1937 a 1939, els capellans continuen vexats, però les morts ja són excepció i força ocasionals. Pel que fa als preveres diocesans els 4 morts de 1937 són executats l'un a Barcelona, l'altre en passar la frontera i en intentar robar-lo, i els dos

germans Griera prop de Fornells. El 1938 només hi ha un assassinat: es tracta de Mn. Pujol, a Vilobí, un ancià de 74 anys, malalt i invàlid, que fou afusellat pels soldats. A aquest cal afegir-hi dos religiosos caputxins d'Arenys el 1937 i un salesià jutjat i executat a Montjuïc el 1938. Aquests casos indiquen una autèntica repressió a la rera guarda, amb alguna sospita d'espionatge com en la persona del salesià P. Junyer. Encara el 1939 va ser mort el rector d'Arenys de Munt quan, refiat, sortia prematurament de l'amagatall (a Collsuspina, Plana de Vic).

El primer capellà assassinat a les nostres comarques crec que fou el rector de Sant Joan les Fonts, afusellat el 21 de juliol dins la mateixa església parroquial. Entre els primers cal comptar també Mn. Lluís Frigola i Mn. Tomàs Miralpelix de Castelló, morts el 23 de juliol i el rector i vicari de Roses assassinats "els primers dies de la revolta". Mn. Frederic Trigàs, capellà de les Ber-

nardes i professor del Seminari, sovint és considerat el primer mort, però de fet no consta el dia ⁶. A la ciutat de Girona les primeres víctimes sacerdotals van ser el 14 d'agost, quan Mn. J. Guix i tres Jesuïtes, els PP. Vergés, Valentí i Baguñà, van ser trets d'un pis del carrer de Ciutadans (la casa de la Vda. Bassols) i assassinats al Congost ⁷.

El ritme de les execucions, per les dates que tenim normes sobre preveres diocesans, fou aquest:

1936: juliol 12, agost 52, setembre 41, octubre 9, novembre 2, desembre 0;

1937: març 1, maig 1, agost 2;

1938: juliol 1;

1939: febrer 1.

Edat i càrrec de les víctimes

En general les víctimes més joves són vicaris. El més jove dels assassinats, el vicari de la Jonquera Mn. Enric Puig, mort juntament amb el seu rector quan havien estat alliberats del castell de Figueres (21-IX-36), tenia 26 anys. Els vicaris de Roses, Mn. Joan Marquès, i de la parròquia de la Catedral, Mn. Joan Ollé, en tenien 27, i el de Figueres, Mn. Francesc Vilà, 28. El capellà més vell d'entre les víctimes és Mn. Rafael Fontané, adscrit a Banyoles i afusellat prop de Borgonyà quan tenia 76 anys. El segueix en edat Mn. Pujol de Vilobí, que en tenia 74. Al costat dels preveres joves caldria esmentar els 3 seminaristes teòlegs: Josep Roca, Jaume Roig i Antoni Puig ⁸.

L'edat global dels preveres, amb una mitjana de 50 anys, es pot contemplar en aquest quadre, en el qual s'inclouen els seminaristes ⁹:

Fins a 30 anys:	8
De 31 a 40:	26
De 41 a 50:	33
De 51 a 60:	65
De 61 a 70:	55
Més de 70:	10

La majoria de les víctimes són capellans de parròquia i especialment de pobles rurals. Tenien menys possibilitats d'amagar-se i es van refiar excessivament ¹⁰... Del total de les víctimes, 119 són capellans de parròquia (101 rectors i 18 vicaris), als quals s'han de sumar 72 beneficiats i adscrits també ordinàriament al servei de les parròquies ¹¹. Per tant, un total de 190 capellans de parròquia. A part d'aquests, només hi ha un beneficiat de la Catedral, un professor del Seminari i 3 del Collell ¹².

Làpida que recorda el lloc de la mort de la monja dominica de clausura, Lourdes Bosch, assassinada amb els seus germans Carles i Rosa la nit del 22 al 23 de setembre de 1936 a Sant Miquel de Cladells.

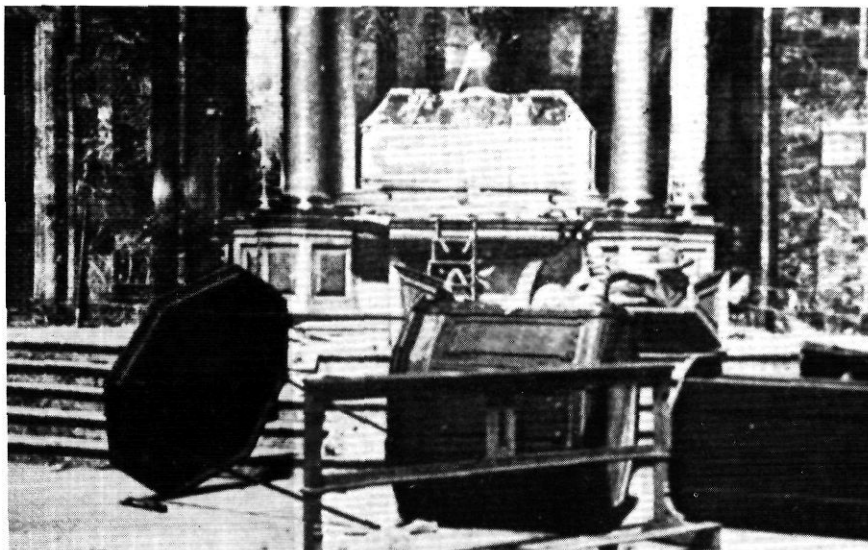
Algunes circumstàncies remarcables

Sobretot de parròquies rurals, hem dit. Però cal precisar. L'arxiprestat de Camprodon és una excepció de la qual hem de deixar constància. Es tracta d'un petit arxiprestat de muntanya (que actualment pertany al bisbat de Vic) i que no registra cap víctima ni de clergues, ni de religiosos, ni de seglars ¹³. Per altra banda, a l'Alt Empordà i al Maresme van ser assassinats també rectors de localitats importants. Al Maresme els rectors de Tordera, Pineda, Arenys de Mar i Arenys de Munt i a l'Alt Empordà les parròquies de Figueres, la Jonquera, Peralada, Castelló, Roses i Llançà perden rector i vicari.

La tradició oral acostuma a explicar escenes de brutalitat i de tortura al costat de morts coratjoses i edificants. Quina constància hi ha d'aquests fets? Donades les circumstàncies és natural que en molts casos no consti res: succeïa de nit, sense testimonis i sense cap sentència judicial. Molt sovint mataven el capellà sense saber ni qui era. Les víctimes no tenien ni temps de reaccionar. En algunes ocasions coneixem paraules de perdó als butxins i en un parell de casos

consta que les víctimes van polemitzar amb ells ¹⁴. El que no es pot deixar de subratllar és el fet que cap no va apostatar o ser infidel a la seva condició religiosa, el que segurament tampoc no hauria servit de res en aquelles altures.

Hi ha 17 casos pel cap baix en els quals consta que les persones van ser torturades de diverses maneres abans de morir o que les van executar bo i martiritzant-les. D'alguns costa que van ser cremats ¹⁵. Hi ha altres fets més circumstancials i anecdòtics que resulten més fàcils d'explicar i que ens apropen a la forma de vida que implicava aquella persecució. Dos rectors van ser morts a trets dins la mateixa església parroquial: els de Sant Joan les Fonts i de Sant Joan de Palamós (Vilaromà), el 21 de juliol i el 17 de novembre de 1936, respectivament. El fet que un vicari, malgrat poder salvar-se, morís acompanyant el seu rector es dona per tres vegades: a Llagostera, la Jonquera i Llançà van morir junts rector i vicari. A Calella de la Costa els empaitaven en baixar del tren. De la fonda "Cal Ros" de Girona se'n van endur presos 6 preveres que hi vivien amagats: 3 de la Vall del Llénema i 3 de l'Alt Empordà. El fet indica que els clergues acorralats

Destruccions a la capella de Sant Narcís de l'església de Sant Feliu de Girona.

s'agrupaven per afinitats o veïnatge. Dos capellans van morir traïts i a mans del guia que els havia d'ajudar a passar la frontera. Alguns eren empaitats casualment, en comptes d'altres. Així a Verges es buscava el rector de les Preses, Mn. Carles Vidal, però només van trobar un jove fill del poble, Mn. Miquel Ros, que era a casa seva i no va fugir. Van sacrificar-lo a Sant Miquel de Campmajor. A Mn. Narcís Matas, que vivia a la Força (Girona), se'l va matar al carrer per resistir-se a pujar al cotxe que havia d'emportar-se'l. A Sant Feliu de Guíxols van ser afusellats 5 preveres com a represàlia per l'acció del Canàries. Un d'ells era Mn. Sants Boada: fundador de la "Cooperativa obrera", aquella nit al cementiri, abans de l'execució, va adreçar un sermó als seus assassins amb paraules de perdó en nom de tots els altres ¹⁶.

Els religiosos

Al costat de les 198 víctimes del clergat diocesà, cal posar-hi 70 religiosos i 4 religioses. Els religiosos assassinats representen una mica més d'1/4 del total de víctimes, el 26%. Les religioses, en canvi, sortosament no arriben ni al 2%.

Era tradicional que les persecucions del segle passat anessin dirigides contra els convents. És a dir, es perseguia els religiosos però eren respectades les parròquies. Però en canvi, el 1936 ja no es fa diferència entre uns i altres; al contrari, es van matar més rectors de parròquia ¹⁷.

L'estudi estadístic és més difícil de fer, ja que ni sabem el nombre exacte de cases religioses a Catalunya en aquell moment i sobretot no és possible assenyalar quants membres tenia cada comunitat. A la diòcesi de Girona, hi ha 30 cases religioses masculines, de 16 ordes i congregacions diferents. Tots aquests instituts van sofrir persecució i l'elenc de morts per instituts i poblacions és el següent:

El nombre més alt de religiosos morts a la nostra diòcesi pertany a les institucions d'ensenyament. Després segueixen els 8 Missioners del Sagrat Cor de la casa noviciat de Canet, que van ser executats tots junts en un revolt de la carretera prop de Serinyà, el 28 i 29 de setembre de 1936. Dels religiosos amb activitat pastoral el nombre més elevat de víctimes a Girona el té l'Ordre de framenors Caputxins,

amb 7 morts. En canvi els Claretians de Girona i els Carmelites Descalços de Palafrugell no van tenir cap víctima. Hem de fer notar que aquestes "preferències" no coincideixen amb les del conjunt de víctimes de l'Estat Espanyol, en el qual la Congregació que té més baixes és precisament la dels Claretians amb 250 morts, seguits dels Franciscans amb 226 víctimes i els Escolapis amb 202 ¹⁸.

En canvi el balanç de religioses és notablement baix comparat amb el dels clergues i frares. Hi havia a la diòcesi 132 comunitats femenines, de 38 instituts diferents. Només 4 dones van ser víctimes mortals: 3 del Cor de Maria (les germanes Carme, Magdalena i Rosa Fradera) i l'altra de les Dominiques de clausura o "beates" (la religiosa Lurdes Bosch que va ser assassinada juntament amb 2 altres germans seus). Totes 4 van ser agafades a Riudarenes i executades el setembre de 1936 ¹⁹.

Podem dir que els escamots revolucionaris van ser més "humans" amb les religioses, almenys a la nostra diòcesi. Moltes van poder seguir les tasques de tipus assistencial encara que privadament i amb dificultats (Filles de la Caritat, Vetlladores de malalts, etc.). Les monges no eren "el símbol" d'una Església "enemiga del poble", sinó que molts les veien com a víctimes de normes morals repressives i anacròniques de les quals calia alliberar-les ²⁰.

Bisbes relacionats amb Girona

Ja és prou conegut de tothom que el bisbe Josep Cartaña va poder escapar-se gràcies a l'ajut de la

Germans Maristes (de Girona, Palafrugell i Canet de Mar) ...	16
Germans de les Escoles Cristianes (Girona, Palamós, Sant Feliu, Fortià, Sta. Coloma)	9
Missioners del Sagrat Cor (Canet de Mar)	8
Caputxins (Olot i Arenys de Mar)	7
Agustins (Calella de la Costa)	5
Franciscans (de la Bisbal)	5
Escolapis (de Calella de la Costa i Olot)	5
Carmelites Calçats (d'Olot)	4
Jesuïtes (de Girona)	3
Germans de sant Gabriel (de Castelló d'Empúries)	3
Pares Maristes (Malgrat)	2
Paüls (Figueres)	1
Salesians (Girona)	1
Clergues de la Sagda. Família (Blanes)	1

LA GUERRA CIVIL

Generalitat. Tanmateix dels 12 bisbes sacrificats en aquella persecució, n'hi ha tres que tenen relació amb les nostres comarques.

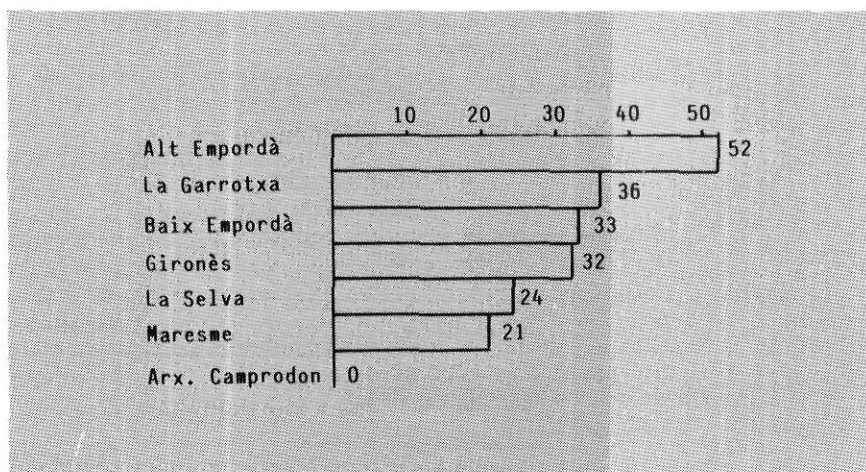
El bisbe de Lleida, P. Salvi Huix, havia nascut a la part de la comarca de la Selva que pertany al bisbat de Vic (prop de Sant Hilari Sacalm). Va ser director dels Felipons de Vic, bisbe d'Eivissa i finalment de Lleida. En el cementiri d'aquesta ciutat fou afusellat el 5 d'agost de 1936.

El Bisbe Miquel Serra i Sucarrats era fill d'Olot. Va ser bisbe de Canàries i només feia 20 dies que havia arribat a la seva nova diòcesi de Sogorb quan fou metrallat al cementiri de Vall d'Uxó.

Finalment a Pont de Molins va ser afusellat el bisbe de Terol, Fra Anselm Polanco. El més sorprenent d'aquesta execució és la data: el 7 de febrer de 1939. No és en el primer moment de la revolució, sinó a la retirada. Polanco havia estat molt actiu quan Terol era assetjada pels republicans, i això fou interpretat en clau política. Caiguda la ciutat, al bisbe, se li va fer un procés i va començar un penós captiveri a través de València i Barcelona fins a la seva mort a la carretera de les Escaules, quan ja s'acabava aquella guerra ²¹.

Geografia de la persecució

La localització de les morts no indica el lloc de l'assassinat, ni sovint els agents d'aquella acció criminal, sinó el lloc de residència de

Gràfic del nombre de víctimes per comarques.

les víctimes. L'elenc de preveres seculars assassinats, distribuïnt-los per poblacions és aquest:

Figuera	10
Sant Feliu de Guíxols	9
Olot	7
Castelló	6
Girona	6
Calella	5
Sant Joan les Fonts	5
Canet de Mar	4
Arenys de Mar	3
Malgrat	3
Banyoles	3
Roses	3
Llagostera	3
Peralada	3
Santa Coloma	3
Torroella de Montgrí	3
Arbúcies	3
El Collell	3

Bonmatí	2
Arenys de Munt	2
Batet	2
La Jonquera	2
Llançà	2

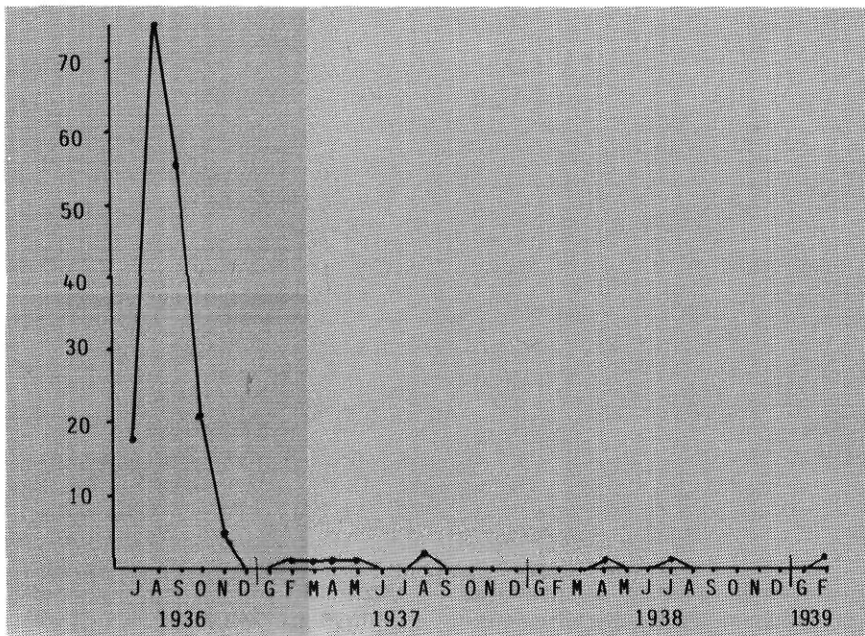
(Segueixen 104 poblacions només amb un prevere mort) ²².

Si als preveres diocesans i religiosos assassinats, el panorama varia notablement, però llavors em sembla que té menys significació distribuir-los per localitats. El repartiment geogràfic és el següent, sumant totes les víctimes:

Girona 27 morts, Olot 19, Canet de Mar 14, Calella 12, Figueres 11, Sant Feliu 11, Castelló 8, la Bisbal 6, Arenys de Mar 5, Malgrat 5, Santa Coloma 4, Banyoles 3, Roses 3, Llagostera 3, Peralada 3, Torroella de

Dues parròquies del bisbat destruïdes: a l'esquerra, la de Figueres; a la dreta, la de Calella de la Costa.

Gràfic de les víctimes, per anys i mesos.

tracta propiament de illes o "oasis" de la persecució, ja que aquesta fou total. No hi havia cap lloc on els capellans estessin segurs. Em sembla que en la inexistència de víctimes hi juga molt el factor atzar, l'autoritat local que aconseguix d'imposar-se i el trobar ajut immediat: Cassà no va tenir cap víctima sacerdotal. Igualment, Breda i Lloret. Així també Blanes, Palafrugell, Banyoles i Girona tenen pocs morts relativament ²⁶.

Presoners, amagats i fugitius

La història de la persecució restaria incompleta si només expliquem les víctimes mortals. Al costat dels morts caldria fer el recompte dels clergues i frares que van ser salvats i de les famílies que els amagaven i acollien, corrent ells mateixos un perill evident. Caldria parlar també dels qui, des de llocs d'autoritat, van estalviar vides en la mesura que els fou possible enmig de tanta barbàrie fol·la col·lectiva. Àdhuc alguns responsables de comitès que van saber imposar-se. Tanmateix les dades que tenim sobre aquestes realitats són molt fragmentàries i, de vegades, completament inexistents.

A la diòcesi de Girona 142 preveres seculars van passar per la presó, mentre altres 292 restaven a diversos amagatalls ²⁷. Caldria afegir-hi els religiosos. De tot el conjunt sembla que uns 68 preveres van quedar en llibertat, més o menys vigilada. (Aquesta xifra representa el 7% del total). Els que van poder

Montgrí 3, Arbúcies 3, El Collell 3, Palamós (Sant Joan) 3, Bonmatí 2, Arenys de Munt 2, Batet 2, La Jonquera 2, Llançà 2. Hi ha els 104 pobles esmentats amb un prevere mort, als quals afegim Blanes, Palafrugell i Fortià amb un religiós assassinat a cada poble.

DISTRIBUCIÓ DE VÍCTIMES PER COMARQUES ²³

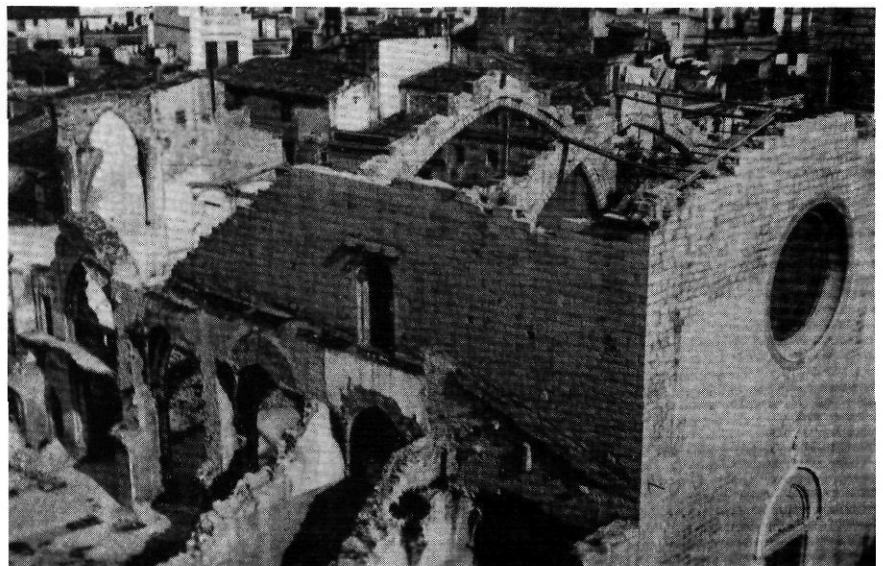
L'Alt Empordà	57
El Gironès	52
La Garrotxa	48
El Baix Empordà	43
El Maresme	42
La Selva	30
L'Arxiprestat de Camprodon 0 (Ripollès)	0

Joan les Fonts on van matar els 4 capellans que hi residien i encara 2 de forasters; Peralada i Llagostera on van matar 3 capellans dels 6 que hi residien. Pel que fa als religiosos, els llocs més martiritzats serien la ciutat d'Olot amb 12 religiosos morts (de tres cases diferents) i la comarca del Maresme amb 21 víctimes religioses (de 6 cases diferents). He calculat que aproximadament representen el 60% dels religiosos que hi havia a Olot i al Maresme respectivament. Ja hem dit que als voltants de Riudarenes van ser executades les 4 religioses.

També hi ha poblacions sense víctimes o amb molt poques. No es

Per tenir un panorama complet encara caldria assenyalar uns "punts negres" de les nostres comarques pel que fa a les víctimes. L'Alt Empordà, el Maresme i la subcomarca del Montseny destaquen com a zones que comptabilitzen més morts ²⁴. Sant Feliu de Guíxols comptava amb 15 preveres i 9 d'ells foren assassinats. Afegint-hi els dos Germans de la Salle, la ciutat sola de Sant Feliu suma 11 víctimes ²⁵.

Dels 19 capellans de Figueres en van matar 10 i un religiós Paül. A Castelló van matar 6 preveres dels 9 que hi residien, als quals cal afegir 3 Germans Gabrielistes. A Olot van perdre la vida 19 eclesiàstics, 12 religiosos i 7 preveres. A Girona ciutat 27 (6 preveres, 20 religiosos i 1 seminarista). Hem d'esmentar també com a "punts negres" Sant

L'església del Mercadal de Girona, a mig enderroc.

marxar a l'estranger sumen 101, dels quals la majoria van passar a la zona nacional al cap d'un temps. Aquest centenar de clergues que van poder fugir ho feren els primers dies, però sobretot després en arriscades aventures de muntanya, en grup i acompanyats per guies experts. A l'estranger van ser ben rebuts i van exercir el ministeri pastoral normalment a França²⁸. El bisbe Cartaña els urgia que passessin a l'Espanya nacional, on entraven per San Sebastián. Després van exercir el ministeri a diverses diòcesis espanyoles i, en general, servien un bon record de l'acollida. Els que tardaven a passar-se o que van quedar-se tota la guerra a l'estranger, eren especialment mal vistos després del 39. No així els que van romandre amagats a la zona republicana. Parlar d'empresonats en general és posar en el mateix sac situacions molt diverses. Mentre uns preveres van passar moltes penaltats en diverses presons, xèques i camps de treball, d'altres eren retinguts a la presó amb la intenció d'assegurar-los la vida. Quan la FAI perdé protagonisme i fou apartada de la responsabilitat de les presons, hom estava més segur a la presó que al carrer o a qualsevol amagatall²⁹. A treballs forçats, també hi havia diferències: per exemple, els empresonats a Girona, mentre uns eren enviats a treballar a la construcció de pous als Salesians o en el desmuntatge de l'església del Mercadal, altres eren destinats a posar ordre a l'arxiu de la Diputació.

Alguns preveres van començar a dir missa ja en els primers dies de la revolució. Altres no s'hi atrevien car hi havien normes restrictives de la mateixa autoritat eclesiàstica i també un perill evident de mort.

Es podrien distingir els pisos on un capellà amagat deia missa, amb assistència de la família i de no gaire ningú més, i les cases que d'una manera força estable s'anaven constituint com a centres de culte per a una autèntica comunitat —sempre reduïda i mig amagada.

A Girona ciutat es deia missa a diverses cases³⁰, però sembla que al carrer de la Neu (a Can Canals), on hi havia refugiats claretians i alguns jesuïtes es considerà un centre fix de culte (anaven a portar la comunió i a fer baptismes o a veure malalts per les cases). Igualment era un centre força viu el pis dels salesians del carrer Nou, que reunia també salesians i amics d'aquesta congregació de pas cap a la frontera. Tots dos llocs van servir per ajudar a escapar molts religiosos arribats d'altres indrets. El jesuïta P. Joan Serra desplegava la seva activitat apostòlica de forma mig tolerada a la ciutat. Finalment, durant la segona meitat de la guerra, funcionava quasi com una parròquia, la casa on vivia Mn. Josep Massequer, al carrer del Carme núm. 60 (una fleca). Hi havia un cert horari de culte, confessions, baptismes, etc. En un pis de les Balles-teries, un frare deia missa amb una assistència reduïda, però se celebrava el Corpus amb una custòdia

improvisada, ginesta i processó per la galeria...

A Figueres també hi havia una intensa activitat pastoral clandestina. Mn. Miquel Pagès i Pons, rector de Saus, que va escapar de la mort travessant el riu Fluvià, a Paret, es va refugiar a Figueres. Des del seu amagatall a casa de Sara Jordà, tenia cura d'una veritable parròquia ambulante per la ciutat i els voltants. Quan el 1938 fou empresonada la seva protectora, ell va continuar l'activitat per la contrada³¹.

A Olot també. Ens consta que els caputxins, juntament amb el rector de les Planes van mantenir "obert" un centre de culte en una casa pairal, constituint una veritable comunitat de fe on se celebraven baptismes, casaments, etc. També destaca l'activitat d'uns joves caputxins a Besalú i la dels jesuïtes, que tenien una xarxa de culte molt estesa, ben organitzada i dirigida pels superiors. El P. Tort, jesuïta, actuava a Breda³².

L'infatigable Mn. Evarist Feliu era el *recader* que corria tota la diòcesi: normalment celebrava a Girona i, amb bicicleta portava l'eucaristia a per tot on era demanat³³. El cas d'uns empoiscats, que deien missa en una cova amb assistència de fugitius, refugiats i d'alguns camperols, es dona repetit: al Collell i a Collsacabra³⁴.

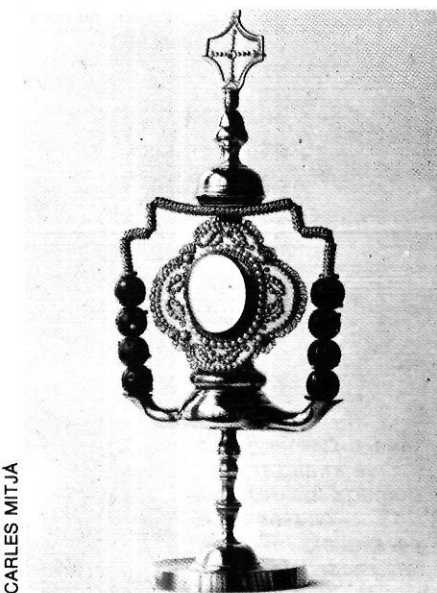
Aquesta església amenaçada d'extinció, acorralada, però molt viva, és un fet que no hauria de quedar desconegut quan hom parla de

L'Església clandestina

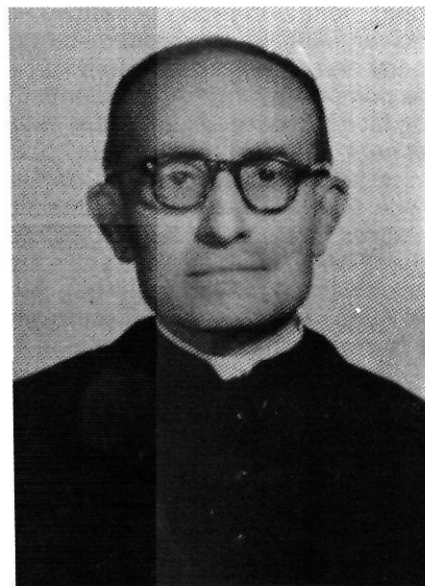
La història de l'Església de Girona, en aquesta etapa de catacumba, és per fer. Caldrà que ens afanyem a recollir-ne els testimonis.

Segons Manent i Raventós era "molt reduït el culte" a les comarques de Girona. Potser sí en comparació de Barcelona, però hom comença a tenir la impressió, que hi havia força culte clandestí... Les dades, tanmateix, són ben parcials i deslligades. Els informes oficials afirmen que a 212 parròquies de les 365 del total, mai no hi va haver culte. Però això pot ser cert als pobles rurals.

En canvi a les ciutats tenim força notícies de culte, primer de forma molt silenciosa. Molts llocs de culte eren primer amagats, després coneguts per una minoria i finalment tolerats.

Una llumenera convertida en custòdia per al culte clandestí de Can Masó, a Girona.

Mn. Evarist Feliu, anomenat "el recader", que va exercir el seu ministeri amb una certa tolerància.

la persecució religiosa. Tenia unes característiques ben especials que vull destacar: la seva activitat quedava reduïda al mínim essencial, és a dir, pregària i sagraments i molt especialment la missa. Les persones que es reunien i els capellans que en tenien cura corrien un veritable perill. Sobretot al començament.

L'església amagada era molt minoritària: només era coneguda per una èlite. Molta gent que conservava la fe i tenia necessitats religioses mai no va saber que existien aquests llocs de culte.

Finalment cal recordar que va ser una església *sospitosa* o almenys poc valorada, a partir de la victòria del 39. Aquesta és la causa que la coneguem tan poc. Interessaven més els màrtirs, eren més utilitzables, que no pas els que van mantenir la vida i l'activitat religiosa en aquella etapa tan cruenta.

Les autoritats de la República, quan ja havia minvat la persecució, no s'atreviren mai a donar tolerància religiosa. Les esglésies van romandre tancades al llarg de tots els anys de guerra i tots els preveres sense excepció van ser impeditos d'exercir el ministeri, a l'ensens que vivien en perill constant. Cert que ja a inicis del 37 es planteja l'existència legal de l'Església per part del govern republicà, però les tensions i discrepàncies no van fer possible cap decisió positiva fins a les acaballes del 38. Tampoc les autoritats religioses (el P. Torrent i el Dr. Rial, vicaris de Barcelona i Tarragona respectivament, juntament amb els altres vicaris generals), no tenien prou confiança i no ho van facilitar: era massa recent el bany de sang i, per altra banda, no es donaven seguretats suficients³⁵: de fet a la diòcesi de Girona el 1938 encara van ser afusellats un prevere i un salesià. El bisbat de Girona estava a mercè de la decisió d'altres instàncies superiors: de Barcelona i de Tarragona. En tot cas a Girona no vam tenir cap lloc de culte clarament obert, semblant a la capella basca de Barcelona³⁶.

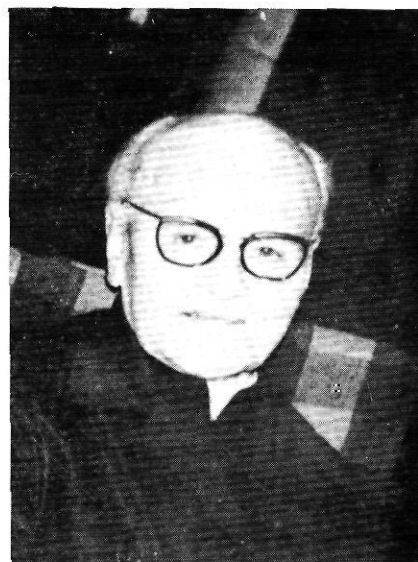
Totes aquestes gestions per a restablir el culte catòlic a la zona republicana no feren cessar la persecució. Cert que no hi ha les grans mortaldats de l'estiu de 1936, però els capellans continuen amagats, empresonats, condemnats a treballs forçats i en perill. A partir de 1938 hi ha la repressió i els judicis del SIM que tenen relació amb el temor d'espionatge dels petits grups

religiosos que eren vistos com una "5a. columna" perillosa. De fet hi ha mort fins a l'últim moment (entre altres, el cas del bisbe Polanco és ben clar). Per a molts revolucionaris era incomprensible que es volgués tornar a donar carta de ciutadania a l'Església: per què, doncs, havien fet una revolució tan cruenta sinó per esborrar-la del mapa?

El bisbe Josep Cartaça, des de finals de setembre de 1936 residia a Pamplona al convent de les Butinyanes, al costat del cardenal Gomà. I des d'allí dirigia la minsa vida de la seva església. De fet, però, governava el Dr. Esteve Canadell, Vicari General, fins que també passà a França (març de 1937). Llavors va quedar de governador de la diòcesi el Dr. Josep Costa, Secretari de Cambra, el qual dirigia l'acció pastoral i el culte clandestí des de les Germanetes dels Pobres on s'havia refugiat. El contacte amb el bisbe s'assegurava a través del canonge Domingo Campmol, que residia a Perpinyà i servia d'ellaç amb la diòcesi³⁷.

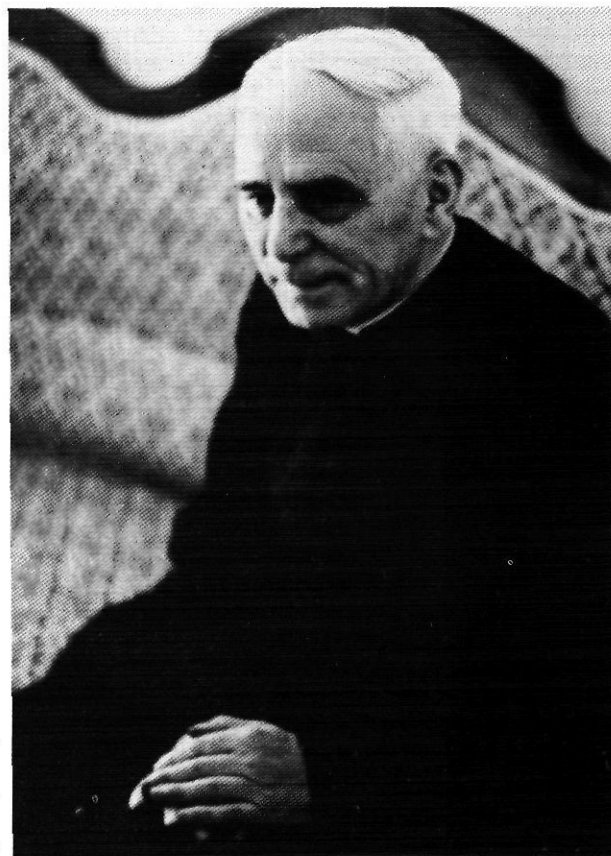
Per què mataven els capellans?

La causa immediata de la persecució religiosa fou el domini de la FAI en els primers dies de la revolta

El P. Joan Serra, jesuïta que va desplegar una notable activitat pastoral clandestina a Girona.

que, d'una banda imposà el terror al carrer i de l'altra anul·là el govern de la Generalitat i dels ajuntaments. No és possible atribuir aquell bany de sang a accions d'incontrolats. De fet existia una dualitat de poder i la Generalitat, que havia aconseguit frenar el cop militar a Catalunya, va ser dominada pels extremistes de la FAI i del POUM, als quals es van sumar alguns indesit-

El Dr. Damià Estela va analitzar amb dolguda lucidesa les causes de la persecució religiosa: "els sacerdots d'aquí hem tendit a apartar-nos del poble humil i ens hem quedat amb els poderosos"

jables i desarrelats socials. És cert que alguns sindicalistes lamentaven aquells crims, però ja és cèlebre la frase d'Andreu Nin afirmant que la classe obrera havia resolt totalment el problema religiós anant a l'arrel, senzillament eliminant els capellans i, enderrocant les esglésies i suprimint el culte! Era ben cert: en molts pocs dies no quedava ni un sol temple obert, ni un sol capellà que pogués exercir les seves funcions...

La història de l'anticlericalisme, però, no s'inicia amb les anarquistes, sinó que ve de més lluny i envaeix la vida pública espanyola dels dos últims segles. De fet l'Església representava un poder i una excessiva influència en la vida social. Se sortia més enllà de la seva missió espiritual, cosa que li va afectar la transparència. Tampoc no s'avenia fàcilment a perdre seguretats i privilegis. Cal dir també que l'actitud anticlerical no era exclusiva dels anarquistes, sinó que altres grups d'esquerra s'hi avenien, almenys en l'atac verbal. La República va ser insensata en el tema religiós i molts catòlics van sentir-se maltractats i perseguits. Si pensem en Catalunya, un clergat força més liberal i progressista, molt més dedicat a la seva missió religiosa, amb un cardenal Vidal al davant, va haver de pagar dècades d'intolerància, d'errors i de privilegis anacrònics. Perquè feia temps que, al nostre país, el clergat era vist com el símbol de tots els obstacles per avançar cap a la modernitat i la justícia. L'estament eclesiàstic era considerat per molts com a retardat i egoista, i la propaganda intencionada tenia bona cura de vincular sempre l'exèrcit, el capital i el clergat. La idea que les esglésies amagaven armes i que frares i capellans estaven a punt d'agafar el fusell, era una mentida escampada arreu en els primers dies de la revolta. Potser ja venia del temps dels frares trabucaires i dels clergues a les partides de carlins. Però era una idea obsessiva i prou desmentida pels fets³⁸.

A Girona, en concret, el bisbe Cartaña (feia només dos anys que havia iniciat el seu govern) era un eclesiàstic tradicional, però políticament independent i dedicat a la seva tasca religiosa. Això potser no és tant clar per al seu antecessor Vila Martínez i àdhuc per al P. Peralada, bisbe interí, durant els primers anys de la república. Aquest, en una pastoral, cridava els catòlics a

NOTES

1. Cf. J. CLARA: "Els morts a Girona durant la guerra civil", *Revista de Girona* 1980 1-6; R. SALAS LARRAZABAL: *La guerra civil española*, Madrid 1983; A. MANENT-J. RAVENTÓS: *L'Església clandestina a Catalunya durant la guerra civil (1936-1939)*, Montserrat 1984, 27 ss. A l'Espanya republicana van ser executades 72.337 persones i a l'Espanya nacional 57.808, sense comptar els morts al front. A la Catalunya republicana 14.886 i després de l'entrada dels nacionals 3.947.
2. Aquestes són les xifres que dona el Butlletí Eclesiàstic del Bisbat de Girona (Cf. *Sacrificios, ruinas y despojos de la Iglesia gerundense*, novembre 1942 pp. 29-30). En alguns casos la mort de seglars cristians és també per motius religiosos, però menys clarament: "Els assassinats per llurs idees religioses són pocs. La immensa majoria, tot i ésser bons cristians, van ser assassinats per les seves idees polítiques dretanes, i no pocs per ressentiment i venjances personals". Aquesta observació de Mn. J. Casanovas és molt oportuna i, en algun cas, no es podria aplicar també a les víctimes sacerdotals?
3. Si comptéssim totes les víctimes de la repressió a les dues zones (sense els morts al front), els assassinats de l'estament eclesiàstic representen el 34% del total. Per les dades de la persecució al Bisbat de Girona hi ha l'esmentat Butlletí, *Sacrificios...*, cit., i del que és autor Mn. Josep Casanovas; també hi a l'Arxiu Diocesà els lligalls corresponents als "Cuestionarios" de cada parròquia i una carpeta amb molt material inèdit: "Informes sobre el período 1936-1939". Per aquest article he fet servir un excel·lent estudi d'un meu antic alumne d'Història de l'Església al Seminari: Benet GALI, *La persecució religiosa a Girona* (inèdit) i el més recent de Jordi FONT, comentant el mateix tema. A tots dos els dono les gràcies públicament. Cf. També J.M. SOLÉ-J. VILARROYA, *La repressió a la guerra i a la postguerra a la comarca del Maresme (1936-1945)*, Montserrat 1983.
4. A. MANENT-J. RAVENTÓS, op. cit., p. 29.
5. Quasi es pot assegurar que els 73 preveres morts i els 12 religiosos dels quals no coneixem la data, ho va ser el 1936 i no més tard.
6. Montero afirma que el primer prevere mort a Girona és Mn. Frederic Trigàs. Però d'ell només consta que va marxar amb tren cap a Barcelona el mateix diumenge, 19 de juliol. Probablement el van matar a Montcada, però no consta el dia. Cf. A. MONTERO, *La persecución religiosa en España, 1936-1939*, Madrid 1986, p. 876.
7. Els últims executats són Mn. J. Pujol, el 7 de juliol de 1938 a Vilobí, i el Rector d'Arenys de Munt que fou mort el primer de febrer de 1939, però fora diòcesi, a la Plana de Vic.
8. Els tres seminaristes eren, respectivament, de Vilanova, Sant Pol i Girona. Sembla que, el 19 de juliol, A. Puig Rossell havia sortit al carrer amb arma. Va ser jutjat i condemnat a 5 anys de treballs forçats, però l'endemà un escamot el va matar (12-XI-36). També van morir 11 seminaristes al front republicà i 6 al front nacional.
9. No consta l'edat d'un prevere, Mn. Alexandre Fernandez Burgas, de Peralada (mort el 16-VIII-36).
10. Alguns capellans eren buscats pel comitè del poble respecte un cop n'havien fugit, a casa de parents al poble d'origen i a vegades a Barcelona i tot.
11. Aquests beneficiats i adscrits eren: 6 organistes i mestres de capella (Caleta, Ca-

- net, Castelló, Olot, la Cellera, Torroella), 11 capellans de col·legis (l'Ensenyança de Caleta, Carmelites de Malgrat i Hostalric, Cor de Maria i La Salle de Figueres, Divina Providència de Torroella, i La Salle, Carmelites, Cor de Maria i Divina Pastora de Sant Feliu), 2 capellans de Santuari (Misericòrdia i Turra), 3 capellans d'Hospital (Castelló, Tossa i Canet), 2 arxivers i bibliotecaris (Martí Mir, d'Olot i Joan Janohor, de Peralada).
12. El beneficiat de la Catedral era Mn. Joan Guix, que tenia cura del culte al temple del Sagrat Cor, ja que la Companyia de Jesús havia estat suprimida. Va ser mort juntament amb els 3 jesuïtes. Mn. Trigàs era professor d'Història Eclesiàstica i Secretari d'Estudis del Seminari. Els tres professors del Col·lell són Joan Font, Benet Juli i Ramon Rodon.
 13. La proximitat de la frontera que permetia la fugida fàcil dels qui se sentien en perill i la manca de conflictitat social a la comarca, sembla que són les causes de la felicitat excepcional a l'arxiprestat de Camprodon.
 14. Sembla que Mn. Pere Font, de les dominiques de Salt, i Mn. Miquel Juanola, de Sant Joan de Palamós, van discutir i polemitzar amb els milicians.
 15. De 8 víctimes es parla que van ser cremats, però només 3 sembla que vius (o mig vius): Mn. Cargol de Sant Pere Pescador, Mn. Conill de Sadernes i Mn. Comas de Grions. Aquest va ser mort a Fogars i apareix com una de les víctimes més torturades. Els altres probablement van ser ruixats de betzina i cremats després de morts. Mn. Pere Plantés de Bordils, també va ser torturat i després afusellat al Congost (3-IX-36).
 16. Per Sant Feliu, cf. A. JIMENEZ, "La guerra civil a Sant Feliu de Guíxols", a *Estudios sobre temas del Baix Empordà*. Publicacions de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà, 4, 1985, 181-217.
 17. Els capellans diocesans a Girona representen el 72% del total de víctimes.
 18. A. MONTERO, op. cit., p. 765. Els claretiens sols representen un 11% del total de víctimes a Espanya. Cf. també J. BENET, *Maragall davant la Setmana Tràgica*, Barcelona 1964, pp. 182-183; M. BATLLORI, "Vidal i Barraquer davant el Front Popular", a *L'Església catalana el 36*, Qüest. de Vida Cristiana 131-132, 1986, p. 44.
 19. Lurdes Bosch va ser assassinada juntament amb els seus germans Carles i Rosa la nit del 22-23 de setembre a St. Miquel de Cladells i 4 dies més tard ho van ser les tres GG. Fradera, prop de Vidreres, a la Cra. de Lloret.
 20. A altres diòcesis, hi va haver força més brutalitat amb les religioses (Barcelona, València, Madrid), però aquí la quasitotes van ser expulsades de llurs convents i la majoria van poder treballar de minyones, d'infermeres, etc. Fins al 1938 més de 40 vetlladores continuaven vivint a la Casa Mare, al carrer Portal Nou de Girona, i anaven a vetllar els malalts de dia i de nit per la ciutat. Cert que era un fet excepcional: el més corrent era tornar a llurs famílies i viure amagades.
 21. Pel bisbe Cartaña, v. J. CLARA: *El bisbe de Girona davant la guerra d'Espanya*, Girona 1983. Sobre els altres bisbes Cf. A. MONTERO, op. cit., pp. 369, 386, 421 i ss.
 22. La distribució geogràfica de les víctimes és més significativa quan es tracta dels rectors de les localitats respectives. Tanmateix aquesta estadística per poblacions queda molt modificada si hi afegim els religiosos que es troben normalment a les poblacions més grans.
 23. En parlar de comarques cal advertir: el

la unitat en el camp polític en una forma que podia aparèixer massa compromesa: després d'afirmar la llibertat dels catòlics en política, recomanava la unió davant la campanya laicista, perquè "l'hora és arribada, en què tots els catòlics, deixant de banda els interessos de partit, s'uneixin estretament per formar un front únic i compacte, contra els enemics de Déu i de l'Església"³⁹. Era com asenyalar amb el dit.

Però en esclatar la persecució el clergat gironí estava calmosament dedicat a la tasca estrictament pastoral. No hi havia clergues amb significació política. Era un col·lectiu molt nombrós i per això potser "poc ocupat". Com tota l'Església, tenia una actitud conservadora, amb temor als canvis, amb simpaties vers la política de dretes (fos "espanyolista" o "catalanista") —també perquè eren bastonejats per l'altre cantó— i amb poc compromís social i una notable distància envers la gent més pobre. Tanmateix alguns clergues, poc abans, havien iniciat "cooperatives obreres" i "sindicats agrícoles" i els més joves esmerçaven llurs energies en l'apostolat de la "Federació de Joves Cristians de Catalunya", el nou moviment que

desvetllava tantes esperances. La FJC era una agrupació cristiana clarament democràtica i catalanista.

Les causes profundes de la persecució són molt complexes. Però hi ha unes causes. És a dir, el que l'Església "simbolitzava" per una bona part del poble i de la classe treballadora. Tarancon ho ha explicat amb agudesia: "Per què morien els capellans? Eren víctimes religioses, i les seves morts foren exemplars, cristianes i perdonadores, i me'n sento orgullós. Ara bé, per què els mataven? Això ja és més complicat. En aquell moment d'exaltació revolucionària i de confusió es veia el clergat com aliat dels rics i dels burgesos"⁴⁰.

No pas ara, sinó durant la persecució, dins la mateixa Església ja hi ha veus coratjoses que fan examen de consciència i es pregunten com el jesuïta P. Alfons Thió: "Rebutgen els ministres per causa de Jesús, o rebutgen Jesús per causa dels ministres? La primera hipòtesi és molt afalagadora, però la segona és també possible i, en rebutjar-la de ple, no hi haurà quelcom de fariseisme?"⁴¹.

El Dr. Estela també ho expressa amb dolguda lucidesa en ple mes d'agost del 36, mentre cremen les

esglésies de Besalú: "Eren refugis d'enemics, les esglésies?. Havien sortit d'allí les armes? No. Els qui les destruïen feia temps que esperaven l'avinentsa d'esclafar els catòlics. El mòbil primer de la lluita era l'antireligió". Però els catòlics involucraven "en la defensa de les idees religioses, coses que no li eren de cap manera consubstancials, barrejant la política i els interessos terrenals amb la tasca d'apostolat (...). Els sacerdots d'aquí hem tendit a apartar-nos del poble humil. És difícil de matisar aquí prou bé la frase perquè sigui justa... Essent els humils els interessats en cercar canvis polítics i socials i els poderosos a conservar l'ordre existent, els qui per fer triomfar el laïcisme havien de seguir un camí de subversió se n'han emportat les masses, i nosaltres, que en cada trontoll de la vida col·lectiva sentíem un sobresalt de possible ruïna, ens hem quedat amb els poderosos. Des del punt de vista de la conducta evangèlica exigida als sacerdots, era una falla de funestes conseqüències"⁴².

Joan Busquets i Dalmau és professor del Seminari i del Col·legi Universitari de Girona.

bisbat de Girona abraça el Maresme fins a Arenys de Mar i Torrenbó; en canvi una petita franja de la Selva —St. Hilari, Osor, Susqueda— pertany al bisbat de Vic i no consta en aquesta estadística. L'arxiprestat de Camprodon agafava majoritàriament pobles del Ripollès i alguns de la Garrotxa.

24. Les víctimes de l'Alt Empordà corresponen a 52 preveres i 5 religiosos; les del Maresme a 20 preveres (el 36%), 21 religiosos i un seminarista; al Montseny (voltants d'Hostalric i Arbúcies) maten a 9 preveres dels 20 que hi havia en aquesta contrada.

25. Els morts de Sant Feliu de Guíxols representen el 60% del total de clergues. Només és superat per Castelló (70%) i per Sant Joan les Fonts on van matar-los a tots.

26. A Cassà de la Selva sembla que l'alcalde Delmàs va imposar la seva autoritat. A Lloret i a Palamós cap capellà mort. A Blanes i Palafrugell tampoc, però maten un religiós. A Breda el rector i els capellans van ser salvats per l'alcalde d'esquerra, quan ja havia arribat un escamot de Sant Adrià per agafar-los. Mn. Pere Prats, rector de Breda, va ser salvat encara una segona vegada pel comitè local. Poques víctimes, relativament a Girona (9 morts sobre uns 140 eclesiàstics que hi residien) i a Banyoles (3 sobre 40, cap mort de la Casa Missió).

27. Cf. *Sacrificios...* BOEG, p. 23.

28. Un bon grup va ser acollit a la diòcesi de Versalles: bisbe Mons. Roland Gosselin. Altres a la Lorena, a Suïssa o al sud de França. (Informació de Mn. J. Cros).

29. Alguns responsables del Front Popular asseguren que mantenien els capellans a la presó per garantir-los la vida. Mn. Joan Coll Taberner ho diu al seu diari, quan passa de

Montjuïc a la Model, que "estaba a cargo de la guardia republicana. Menos mal! pues así al menos estaremos más seguros" (Cf. Arxiu Diocesà, en "En alas de la fe. Historia de mis días en 15 cárceles, checas y campos de trabajos. Julio 36-enero 39", p. 72). A la VI galleria de la Model a mitjan del 37, hi havia uns 300 sacerdots i religiosos empresonats. El P. J. Serra no vol deixar la presó de Girona perquè s'hi sent més segur.

30. Al c. Albareda 2, hi celebrava missa Mn. Narcís Esteve, la família Canals vivia al c. de la Neu (hi havia el P. Alsina i altres); el P. Joan Serra, jesuïta, celebrava ja el 1936 a casa la Joaquina Massa, Travessia de l'Auriga 5, on vivia amagat. També es deia missa a casa les Balari (Pl. del Gra), Masó (Ballessteries), Bonmatí (c. C. Peralta), Busquets (Rambla), Castanyer (c. Sta. Eugènia), Montiel (Palau) i en algunes altres cases particulars. L'esmentat P. Serra anava sovint a dir la missa a les Butinyanes i assistia malalts per les cases (Cf. S. BARTRINA, "El P. Joan Serra i Caballeria", *Revista de Girona* 1875, 28-35 i records personals de J. Viader). També hi havia culte a les Germanetes dels Pobres, gràcies que l'agent consular de França, Sr. Josep Esteve Corredor es va afanyar a posar la bandera de la República francesa en aquell asil des dels primers moments de la revolta. A les Germanetes, on hi havia molts capellans acollits, entre els quals el rector del Seminari Dr. P. Iglesias, el Vicari General E. Canadell, el Dr. Costa etc. Aquí un bombardeig de l'aviació nacional, l'any 39, va matar a 6 capellans i una religiosa entre altres residents: Cf. J. CLARA, "Girona sota les bombes", *Revista de Girona* 1983, 331-334.

31. ADG, "Cuestionario" (Parròquia de Saus, arxiprestat de Torroella de Montgrí).

32. Cf. A. MANENT-J. RAVENTÓS, op. cit. pp. 73 i 122.

33. *Ibid.*, p. 74.

34. *Ibid.*, 74. Compto amb el testimoni de Mn. P. Prats que llavors era un seminarista que compartia la sort dels amagats a Susqueda i Collsacabra (recorden especialment una Missa del Gall, etc.)

35. Cf. Un bon resum a la recensió de J.M. MARQUÈS, "Memòria d'una Església perseguida", *Questions de Vida Cristiana*, 1984, 115-118.

36. La panoràmica la descriu Manent d'aquesta manera: "Una situació de persecució que va durar fins els primers mesos del 37. Amb els *Fets de Maig* i en minvar l'influx anarco-sindicalista, augmenta la tolerància religiosa. Per fi una etapa brevíssima de culte en la quasi-legalitat quan s'institueix el Comissariat de cultes (desembre del 38) i que coincideix amb els últims mesos de la guerra. Cf. A. MANENT-J. RAVENTÓS, op. cit. p. 98 ss.

37. Arxiu de la Catedral de Girona: *Actas Capitulares* 108, 1935-40, pp. 59 i ss.

38. Per l'actitud antireligiosa Cf. J. MASSOT, "Els catòlics catalans durant la guerra civil", a *L'Església catalana el 36*, op. cit. pp. 51-81.

39. BOEG, 26 d'octubre 1932.

40. Declaracions del card. Tarancon a J.L. Martín Descalzo: Cf. *El cardenal del cambio*, Madrid, pp. 66-67.

41. Cf. J. BENET, op. cit., p. 183.

42. "Damià Estela, Testimoni d'excepció", a *Quaderns de Pastoral*, 61, 1980, p. 19 i ss.